

Dr Mark Lošonc*

Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

ORCID: 0000-0001-7495-1122

Dr Alpar Lošonc**

Fakultet tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu

ORCID: 0000-0002-5046-6170

OBJEKTIVNOST PRAVA I PRAVEDNOSTI – FIGURE TREĆEG (Hegel, Kožev, Levinas) ***

SAŽETAK: Članak se bavi figurom Trećeg na osnovu filozofije Hegela, Kojeva i Levinasa. Njihove koncepcije se umnogome razlikuju, na primer u pogledu uloge države ili odnosa morala i prava, ali se ipak slažu da je figura Trećeg osnovni princip i polazište za genezu i konstituisanje prava i pravde. U tom pogledu će se raspravljati o osnovnim aspektima filozofije prava, kao što su neutralnost ili nezainteresovanost. U skladu sa ovim, figura Trećeg omogućava preispitivanje filozofije prava.

Ključne reči: pravo, filozofija prava, Treći, Hegel, Kožev, Levinas, moral, država

---

* e-mail: losoncmark@gmail.com, viši naučni saradnik.

** e-mail: alpar@uns.ac.rs, redovni profesor.

*** Rad je primljen 1. 3. 2025, a prihvaćen je za objavljivanje 29. 4. 2025. godine.

UVOD

U radu govorimo o figuri Trećeg i to povodom izabраниh mislilaca. To ne znači da želimo da izjednačimo značenja pomenute figure. Mada G. V. F. Hegel, Aleksandr Kožev i Emanuel Levinas opisuju genezu i konstituciju prava i pravednosti posredstvom analize Trećeg (*das dritte, le tiers*), postoje razlike između njih. Nije reč o prostom kvantitativnom fenomenu (ne govorimo o pukim trijadama, trihonomijama, itd.) koji zauzima slučajno mesto u izvesnim redosledima. Iznosi se tvrdnja da je Treći kod svih pomenutih autora figura *sui generis*. Treći ne sledi „nakon“ Drugog, već predstavlja posebnu instancu. Uprkos tome što je Hegelu, Koževu i Levinasu zajedničko da figuru Trećeg opisuju kao mogućeg „neutralnog“ i „nezainteresovanog“ aktera, njihove interpretacije se razlikuju u pogledu integracije i/ili aporetičnosti.

TRIJADIČNA GENEZA PRAVA (Hegel)

Trijadične strukture imaju odlučujuću ulogu u Hegelovoj filozofiji. Mada bi se moglo pomisliti da je reč o ostatku religijskih učenja, radi se o pojavi koja proizilazi iz suštine kretanja hegelovskih pojmova. Npr. nakon toga što je neposrednost negirana tj. imanentno transcendirana, ona je na kraju ponovo afirmisana – ali sada na jednom višem nivou, integrišući različite momente sopstvenog ukupnog kretanja. Mada se tvrdi da je kod Hegela na delu trijada teza–antiteza–sinteza (na tragovima Marksa), figura Trećeg (*das dritte*) ne mora da podrazumeva sveobuhvatnu sintezu. Neki momenti kretanja su eliminisani, osim toga trijadična struktura ne mora da znači da su na kraju procesa sve protivrečnosti razrešene. Naprotiv, nakon jedne trijadične strukture može da sledi i naredni trijadičan proces. Nadalje, Treći kao ono što sadrži u sebi i momenat determinisane negacije, nije mehaničko ujedinjenje već postojećih sadržaja, nego može da rezultira i rođenjem nove forme: moguća je kreativnost Trećeg. Takođe, u figuri Trećeg može da se otelovljuje i konfliktni karakter jedne relacije – dakle nepacificovana kombinacija elemenata.

Figura Trećeg igra i druge uloge. Opet radi primera, trijada se pojavljuje u *Nauci logike* gde se prezentacija „nauke inteligibilnosti“ sastoji od tri momenta (momenat razumevanja, negativnost dijelektike, odnosno spekulativni momenat)¹, i trijadični su i neki detalji poput podele silogizama. Ili npr.

---

¹ Bruno, A. G. (2023). Quietism, Dialetheism, and the Three Moments of Hegel's Logic. U: Dunphy, R., Lovat, T. (eds.), *Metaphysics as a Science in Classical German Philosophy*. New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group, 315–338.

u Hegelovoj filozofiji religije posebnu ulogu ima struktura izlaganja po uzoru na hrišćansko Sveto Trojstvo – u predavanjima o istoriji filozofije posebno se pominju trijade značajnih prethodnika.

Kod Hegela trijade se umnožavaju tako da se pojedine trojne sheme sastoje od dodatnih trijadičnih subkategorija formirajući piramidalnu strukturu trojnih sklopova. Simptomatično je da su interpretatori iznenađeni kada neki fenomen kod Hegela nema trijadičnu strukturu.² Čak i autori koji naglašavaju da ima i takvih mesta gde Hegel govori o četiri momenata³, ističu da su trijadične strukture dominantne kod njega.

U Uvodu *Osnovnih crta filozofije prava* Hegel, koji se bori protiv različitih razumevanja prava⁴, cinično govori o onima koji misle da su trihotomije kod klasika pravne teorije samo znak njihove „filozofičnosti“.⁵ Za razliku od toga, puku formu trihotomije Hegel pripisuje „razumskim naukama“, te suprotstavlja je umu koji se očituje u „filozofskim“ naukama. Ipak, to ne znači da u njegovoj filozofiji prava nema trijadičnih struktura koje proističu iz *unutrašnje* logike⁶ kretanja pojmova. *Naprotiv, kod Hegela je čak i konstitucija samog prava trijadičnog karaktera.*

Ali, trijade su prisutne i u filozofiji morala. Kada se piše da „moje delovanje“ mora biti u skladu sa momentom koji je bio „moj predložak“, te treba da se uzme u obzir i namera, onda se dodaje i treći momenat koji ne predstavlja relativnu nego opštu vrednost, naime „dobro“.⁷ Ovde vidimo dinamiku koja će važiti i u filozofiji prava: figura Trećeg *ne* prevazilazi samo „neposrednost“ subjektivnosti, već i *dodatnu subjektivnost* koja je nadmašuje kao polaznu tačku, ili koja joj se suprotstavlja iznutra ili spolja. Ovde je Treći *posredovana transsubjektivnost*, opštost koja integriše u sebe i pojedinačno i posebno. Shodno tome, u kontekstu prelaza iz moraliteta u običajnost, govori se o tome da je treći „istina ovog dobra i subjektiviteta“, te dodaje da se „može javiti čežnja za jednim objektivitetom“⁸.

² Stace, W. T. (1924). *The Philosophy of Hegel. A Systematic Exposition*. New York: Dover Publications, 286. Odnosno: McTaggart, J. E. (1910). *A Commentary of Hegel's Logic*. New York: Russell and Russell Inc, 292.

³ Xiaomang, D. (2022). *A New Exploration of Hegel's Dialectics III. The Three-Dimensional Structure*. London – New York: Routledge.

⁴ Weisser-Lohmann, E. (2011). *Rechtsphilosophie als praktische Philosophie*, Wilhelm Fink, München, 78.

⁵ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 30.

⁶ O logici u pravu, Neuhausser, F. (2017). *The Method of the Philosophy of Right*, in *Hegel's Elements of the Philosophy of Right. A Critical Guide*, ed. D. James. Cambridge: Cambridge University Press, 22.

⁷ Hegel, G. W. F. (1989). *Op. cit.*, 200.

⁸ *Ibid.*, 267, 270.

Trijada se pojavljuje i u teoriji države kada je reč o kneževskoj vlasti kao trećem momentu koji je svojvrсна integracija „onoga po sebi i za sebe općeg, koje u subjektivnom pogledu opstoji u savjesti monarha, a u objektivnom u cjelini ustava i u zakonima“⁹. Reč je o cirkularnoj logici: kneževska vlast pretpostavlja ostale momente vlasti, kao što i isti momenti vlasti pretpostavljaju monarha. Figura Trećeg i ovde ostvaruje integraciju subjektivnosti u okviru objektivnosti.

Međutim, trijada je sama po sebi vrednosno neutralna struktura. Jedan od primera je Hegelova argumentacija da je zločin „treće nepravo“¹⁰. Dovoljno je istaći da je i zločin kao prevazilaženje „varanja“ kao „privida“ jedan od oblika Trećeg, te isto tako predstavlja specifičnu integraciju „onoga što je po sebi i što je za sebe“: u zločinu se afirmiše „nepravo“ i istovremeno se ukida „privid“ prava.

Hegel nudi i fenomenologiju *volje*. Mada kritika Rudolfa fon Jeringa (Rudolf von Ihering) i njega pogađa: pravni teoretičar je zagovarao pojam prava koji na horizontu ima korisnost i interes.¹¹ Kritikujući volju kao nosioca prava on tvrdi da se radi o *mélange* između idealizma i ogoljene moći, te insistira na razdvajanju prava u subjektivnom i objektivnom smislu: *prvo* značenje je „konkretno“ uobličeno „apstraktnog prava“, *drugo* ukazuje na pravne momente povodom države. No, cilj Hegelovog poduhvata je da *prevaziđe* protivrečnost između subjektivnosti i objektivnosti u pravu: tako se može reći da je pravo „ostvarena“ egzistencija „slobodne volje“.¹² Operisanje sa voljom iskazuje utkanost u modernitet – istovremeno koncept volje kao prevazilaženja subjektivnosti i objektivnosti jeste odgovor na pitanje dualizma između subjektivnog i objektivnog „smisla“. Hegelova strategija volje odgovara i na pojavu koncepta subjektivnog prava (pravo kao izraz „moći“ pojedinca, itd.¹³) kao i na novovekovnu razdvojenost između „prava“ i „zakona“.¹⁴ Njegovo odbacivanje podele na stvarno pravo i pravo na akcije pokazuje da je on na novovekovnom tlu, ali, sa koncepcijom volje unosi korekciju u odnosu na koncept subjektivnog prava.¹⁵

---

⁹ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 418.

¹⁰ *Ibid.*, 160.

¹¹ Ihering, R. von (1872). *Der Kampf ums Recht*. Urheberrechtsfreie Ausgabe. O tome: Menke, Ch. (2015). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 38.

¹² Hegel, G. W. F. (1989). *Op. cit.*, 67–68.

¹³ Villey, M. (1980). La philosophie du droit de Hegel est-elle une philosophie du droit? *Revue européenne des sciences sociales*, 18, 52(12), 123.

¹⁴ Menke, Ch. (2015). *Op. cit.*, 9.

¹⁵ Vile kritikuje Hegela zbog toga što se priklonio subjektivnom pravu, Villey, M. (1975). *La formation de la pensée juridique moderne*. Paris: PUF, 220. Vile pokazuje neke paralelne tačke sa našim razumevanjem Hegela u pogledu subjektivnih prava s tim što se kod njega poentira na povezanosti između prava i dužnosti. Kervegan, J.-Fr (2013). Die

Razvijajući filozofiju prava Hegel naglašava opštost „ja“ koja zatim prelazi u samoodređivanje: na kraju se završava pomirenjem i višom integracijom istih momenata, naime, naglašava se ograničenost „u odnosu na nekog drugog“ i to tako što „se drži onog općeg“¹⁶. Primeri za ovaj konkretni pojam slobode su prijateljstvo i ljubav, ali je reč o opštijoj strukturi. Beleži se važna razlika u odnosu na konstituciju prava i pravednosti. Naime, u delu o apstraktnom pravu je reč o „volji po sebi i za sebe“ – volja je istovremeno predmet za sebe, te ona je istinska beskonačnost, dakle, *infinitum actu*.¹⁷ Može se reći da i otuđenje kao treći momenat u odnosu na vlasništvo predstavlja afirmaciju subjektivnosti („ja sam taj koji je subjekt otuđenja“), čak i ako je ono posredovano u okvirima objektivnosti prava. Postoje različite forme u kojima se, kroz „negaciju negacije“¹⁸, subjektivnost vraća sebi, doduše na posredovan način. Za razliku od toga, objektivne dimenzije prava predstavljaju drugačiju logiku. Kada se piše da se obično govori o tri forme vlasti, zakonodavnoj, egzekutivnoj i sudskoj, naglašava se da „sudska nije ono treće pojma, jer njena pojedinačnost leži izvan onih sfera“¹⁹. To zapravo znači da sud kao posebna figura Trećeg nije organski deo trijade vlasti, te ne proističe iz već postojećih, odnosno drugih momenata: sudska vlast ne bi imala smisla bez zakonodavne i egzekutivne vlasti, ali je ona ipak vlast *sui generis*.

Geneza pravne objektivnosti koja se otelovljuje u figuri Trećeg može se razumeti na primeru osvete. U osveti se realizuje „samovolja“ subjektivnosti, ona predstavlja svojevrsni *Aufhebung* zločinstva, jer je „povreda povrede“²⁰. Na taj način je osвета i „jedna nova povreda“, te „u odmazdi on [koji je oštećen] može sebi preuzeti ono što bi ponovo vodilo novom nepravu. Kod neobrazovanih naroda osвета je besmrtna...“²¹

Dakle, treba uvesti figuru Trećeg koji ukida lošu beskonačnost osvete. Hegel ističe da zločin *ante litteram* pretpostavlja da je ujedno izrečen *pristanak* u pogledu prihvatanja kazne. Iz same volje zločinca se izvodi pristanak na kaznu.²² Ali, ovaj koncept „poštovanja“ volje zločinca u zajednici volje je moguć samo na osnovu trijadičnih struktura. Hegel, pri tome, identifikuje

---

Dialektik der subjektiven Rechte als Komponente der Moderne, u: M. Dreyer, M. Forster, K.-U. Hoffmann/K. Vieweg (Hrsg.). *Die Bildung der Moderne*. Narr Francke Attempt, Verlag Gmb, Tübingen, 84, 99.

¹⁶ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 45.

¹⁷ *Ibid.*, 61–62.

¹⁸ *Ibid.*, 159.

¹⁹ *Ibid.*, 400.

²⁰ *Ibid.*, 178.

²¹ *Ibid.*, 183.

²² *Ibid.*, 178

zločinca isključivo kao pravnog subjekta,²³ to jest, apstrahuje od drugih osobina ličnosti da bi *juridifikovao subjektivnost*. Najzad, pravo se potvrđuje putem kazne koja se instalira u zajednici volje: i volja počinioca egzistira kao imanentni element kazne.

Povodom kazne treba prizvati, skraćeno, i fenomen „priznanja”:²⁴ bitno je da se priznanje mora vezivati za pravo.²⁵ Hegel operiše pojmom kazne u vidokrugu priznanja: kazna će uneti korekciju u pogledu razdora u relacijama međusobnog priznanja.²⁶ Parafrazirajući Hegela, kaznom se potvrđuje činjenica da je počinitelj deliktom *prihvatio* članstvo u zajednici volje.

U svakom slučaju, u pravnoj situaciji radi se o neobičnom Trećem: iako je njegov *raison d'être* postojanje „prvog“ i „drugog“, odnosno konflikt između njih, on ne nastaje iz njih, štaviše, bilo bi apsurdno ako bi Treći kao instanca pravne objektivnosti nastao iz samog odnosa onih aktera koji su u konfliktu. Reč je i o *genezi pravednosti* – „neke od subjektivnog interesa i oblika kao i od slučajnosti moći oslobođene, dakle ne osvetničke, nego kažnjavalačke pravednosti“²⁷.

Ova shema je na delu npr. i u slučaju konflikta u braku. Naime, „kad nastanu oprečna i neprijateljska uvjerenja i postupci“, onda

„...potreban je, međutim, treći običajnosni autoritet, koji utvrđuje pravo braka, običajnosnog supstancijaliteta, spram pukog mnjenja takvih uvjerenja i spram slučajnosti pukog privremenog raspoloženja“²⁸.

To jest, brak može biti ukinut samo običajnosnim autoritetom. Podrazumeva se da niti muž, niti žena ne može da odigra ulogu Trećeg: figura Trećeg je nezavisna u odnosu na kontingenciju subjektivnosti. Ponovo je reč o tome da to nije izraz posredovanosti subjektivnosti, već se radi o objektivnosti, ali „bez beskonačnog oblika samosvijesti“. „Objektivitet je, konačno, jednostrani oblik u suprotnosti sa subjektivnim određenjem volje (...) kao spoljašnja

---

²³ Flechtheim, O. (1963). *Von Hegel zu Kelsen. Rechtstheoretische Aufsätze*. Berlin: Duncker & Humblot, 15; Siepp, L. (2014). *Anerkennung als Prinzip der praktischen Philosophie Untersuchungen zu Hegels Jenaer Philosophie des Geistes*. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 296.

²⁴ Comay, R. (2011). *Mourning Sickness: Hegel and the French Revolution*. Stanford: Stanford University Press, 126; McGowan, T. (2019). *Emancipation after Hegel*. New York, Col. University Press, 250.

²⁵ Siep, L. (1990). Recht und Anerkennung. U: H. Gierndt (Hrsg.). *Selbstbehauptung und Anerkennung. Spinoza–Kant–Fichte–Hegel*. Sankt Augustin, 161–176.

²⁶ Mohr, I. G. Unrecht und Strafe (paras. 82–104), u: *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, *Ibid.*, 107–108. Siepp, L. (2014). *Op. cit.*, 119.

²⁷ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 183.

²⁸ *Ibid.*, 309.

egzistencija²⁹. Dakle, niti je objektivnost puka sinteza, niti predstavlja rezultat inherentnog razvoja subjektivnosti. Eksteriorna je u odnosu na subjektivnost. Integracija subjektivnosti i objektivnosti³⁰ na višem nivou je moguća samo zato što je objektivnost najpre shvaćena kao posebna *metasubjektivna* instanca. Sud kao Treći posreduje zapravo važenje zakona kao ono opšte, „bez subjektivnog osjećaja posebnog interesa“³¹. I za zakon važi da „ovdje dakle mora otpasti moja subjektivnost i subjektivnost drugog, a volja mora postići sigurnost, čvrstinu i objektivnost, što može dobiti kroz formu“³².

Posljednja figura Trećeg u filozofiji prava je država. *Prvo*, ona je treća u okviru običajnosti, u odnosu na porodicu i na građansko društvo: „država je tek ono treće, običajnost i duh, u kojemu se nalazi čudovišna udruženost samostalnosti individualiteta i općeg supstancijaliteta“³³. *Drugo*, Hegel tvrdi da je država „ono treće“, „nervni sistem za sebe, organizam u sebi“³⁴, koja je vitalna samo ako realizuje integraciju momenata porodice i građanskog društva. Čak i same države su povezane figurom Trećeg: „...ovo treće sada je duh koji sada sebi daje zbiljnost u svjetskoj povijesti i jest njihov apsolutni sudac“³⁵.

Principijelna određenja (supstancijalna volja, konkretna sloboda itd.) pomažu nam u razumevanju značenja Trećeg. Sud kao deo građanskog društva mora da postoji kao eksteriorna i objektivna instanca u odnosu na već postojeće subjektivnosti. Istovremeno,

„...država ima tu nečuvenu snagu i dubinu da daje da se princip subjektiviteta dovrši do samostalnog ekstrema osobne posebnosti, a istovremeno može ga vratiti u supstancijalnost jedinstva i da tako u njemu održi samo to jedinstvo“³⁶.

Prema tome, postoje različite figure Trećeg i u filozofiji prava: dok je pravna objektivnost „u suprotnosti sa subjektivnim određenjem volje“, država je uslov mogućnosti toga „da se princip subjektiviteta dovrši do samostalnog ekstrema“. U pitanju je, dakle, proces integracije, ali na višem nivou.

---

²⁹ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost, 64.

³⁰ Npr. *Ibid.*, 67.

³¹ *Ibid.*, 348.

³² *Ibid.*, 346.

³³ *Ibid.*, 79.

³⁴ *Ibid.*, 381.

³⁵ *Ibid.*, 376.

³⁶ *Ibid.*, 377.

OD NEZAINTERESOVANOG TREĆEG DO UNIVERZALNE DRŽAVE (Kožev)

Važno je ukazati na sličnost, ali i na bitne razlike između Hegela i Koževa.

Kožev pokazuje figuru Trećeg (*le tiers*) već u konstituciji društva. Ali, sukobi dva pojedinca još ne čine društvo; bez trećeg, koji posmatra sukob, nema društva. Pravo je društveni fenomen, ali ono se vezuje za figuru Trećeg.³⁷ Pravo postoji u svetlu politike: posebno se to tvrdi na osnovu ustava koji je politički dokument³⁸ – raspravljajući o autoritetu sudije Kožev govori o „političkoj moći”.³⁹ Na tragovima novovekovnog dualizma pokazuje se namera da se održava razlika između subjektivnog i objektivnog prava.⁴⁰ Najzad i Kožev nalazi za shodno da ističe volju kao konstituensa za pravo.⁴¹

Faire appel au tiers znači da osoba A i B apeluju na dodatnog „neutralnog, nepristrasnog i nezainteresovanog aktera”.⁴² Kožev tvrdi da ne postoji pravo u slučaju „vendete” i to stoga što u toj situaciji nedostaje figura Trećeg. Treći interveniše između dva subjekta kao izvor konstitucije prava kao društvenog fenomena („niko ne poriče da postojanje Prava podrazumeva i pretpostavlja postojanje toga 'trećega'“⁴³; „fenomen 'Prava' [u vidu 'imati pravo na'] postoji uvek kada postoji intervencija nekog trećeg, nezainteresovanog“⁴⁴).

Treći mora da se iskušava ili postulira. Reč je o antropološkom fenomenu: nije moguć juristički odnos između životinja čak i u slučaju kada postoji Treći koji bi mogao da donese nepristrasnu odluku u pogledu sukoba. Takođe, juristički odnos nije moguć ni u slučaju odnosa dva čoveka koji su u položaju roba (pravo je tek „virtuelno“). Ni u ratu se ne javlja figura Trećeg shodno činjenici da se „uzajamnost” ostvaruje, ali posredstvom „isključivanja”. Pravo se konstituiše između slobodnih i racionalnih ljudi (zato ludak ili dete ne mogu da se javljaju kao institucionalizovani Treći). Neophodan je i uslov otpora:

---

³⁷ Kožev, A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 88.

³⁸ Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svetlost, 17.

³⁹ Kožev, A. (2016). *Pojam autoriteta*. Novi Sad: Akademska knjiga, 59.

⁴⁰ Hegel, G. W. F. (1989). *Op. cit.*, 35.

⁴¹ *Ibid.*, 75.

⁴² *Ibid.*, 89. i dalje.

⁴³ Kožev, A. (1984). *Fenomenologija prava*. Beograd: Nolit – Službeni list SFRJ, 201.

⁴⁴ *Ibid.*, 18; Menke, Ch. (2015). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M: Suhrkamp, 19.

„...kada spor između A i B izazove svaki put pri izbijanju (sam od sebe ili podstrekom došlim od A, sa pristankom ili bez pristanka B) intervenciju C, koja neopozivno poništava (svojom voljom, činom ili ciljem) otpor B (kao volju, čin ili cilj)“⁴⁵.

Kožev inače izvodi pravo iz ideje pravde: Treći mora da raspoláže „idejom pravde“ da bi pravo postojalo. Tvrdi se da nastanak prava možemo računati samo od situacije kada će Treći *interiorizovati* pomenutu ideju.⁴⁶ Kožev naglašava sledeće dimenzije pravde koje bi Sudija kao nosilac figure Trećeg trebalo da ostvaruje: načelo ekvivalentnosti i jednakosti. Ako se jednakost više tretira kao samorazumljivi princip, ekvivalentnosti se posvećuje više pažnje. Princip označava kako se *heterogeni* momenti podvode pod zajednički imenitelj. Naznačeni primeri (progresivnost u oporezivanju itd.), to potvrđuju. Uostalom, Kožev i pojam krivičnog prava izvodi iz ekvivalentnosti: zločinac unosi razdor u konfiguraciji „ekvivalentnosti uslova“, te je kazna *restitutio in integrum* u pogledu razorene ekvivalentnosti.⁴⁷ Koževljeva projekcija je da bi Treći kao nosilac pounutrašnjene ideje pravde trebalo da sintetizuje pravdu na osnovu sveze jednakosti i ekvivalentnosti.⁴⁸

Važenje moralnih pravila predstavlja posebnu dimenziju, te Treći nije ni potreban u ovom slučaju. Ali kako možemo znati da zaista figura Trećeg funkcioniše u datom slučaju? Hipotetički dokaz za neutralnost Trećeg je u tome što njegova odluka ne bi bila drugačija ako bi subjekti A i B zamenili pozicije. Neminovnost pojave Trećeg podrazumeva da bi on načelno doneo takvu odluku u slučaju permutacije svih mogućih aktera, dakle, njegovi principi su univerzalni. Njena zanima samo interes prava samog, to jest pravde koja se realizuje u pravu, i to u izvornom smislu te reči: *inter-esse*, biti između aktera – Kožev protestuje protiv onih koji bi podredili pravo recimo kolektivnoj korisnosti.⁴⁹ (To isto tako znači da između države u užem smislu i građanina još nema pravnog odnosa, jer nedostaje figura Trećeg.)

Nadalje, Treći je zamenljiv – neki apstraktni Treći bi mogao da donese istu odluku. Treći bi mogao da prizna i Trećeg iz neke druge države, npr. u okviru pravne kooperacije između zemalja na transnacionalnom nivou – Kožev

⁴⁵ Kožev, A. (1984). *Fenomenologija prava*. Beograd: Nolit – Službeni list SFRJ, 112.

⁴⁶ *Ibid.*, 273, 274, 275.

⁴⁷ Kožev, A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 323.

⁴⁸ Kožev, A. (1984). *Op. cit.*, 314.

⁴⁹ Kožev, A. (2012). *Op. cit.*, 96.

je izvor za međunarodno pravo.⁵⁰ Treći može da bude „bilo ko”⁵¹ (Kožev je toliko radikalan u pogledu univerzalne otvorenosti Trećeg da kaže: ako npr. Treći može da bude isključivo muškarac, onda uopšte nije moguća generalna nezainteresovanost).

Koževljeva filozofija prava je „fenomenološka” i „bihejvioristička”. Njega ne zanimaju „suština”, već iskustvo, antropogena praksa. Juriistički autoritet Trećeg se manifestuje kao ostvarena nezainteresovanost. Njegova intervencija ne služi heteronomnim interesima, on je pravni akter *sui generis*. Drugi kriterijum se nadovezuje na prvi: subjekti će priznati Trećeg samo ako deluje u skladu sa shvatanjem pravednosti, po svoj prilici u skladu sa konceptom pravde koji favorizuje „juriistička grupa” dotične države. Naravno, autonomija prava ne znači da figura Trećeg ne pretpostavlja nasilje i policiju kao sredstva kojim Treći može da nametne svoje odluke (*i policija i zakonodavac su načini pojavljivanja Trećeg*).

Međutim, Kožev naglašava da u situaciji kada postoje neprijateljske države, onda je moguće i *bekstvo* od Trećeg. Naime, Treći nema apsolutni delokrug. Postoji samo jedan izuzetak: slučaj univerzalne i homogene države (ili „imperije”).⁵² Intervencija Trećeg će dostići rang upotpunjene nezainteresovanosti tek kada ista delatnost bude nezavisna u odnosu na partikularne pravne sisteme. Ispunjena forma Trećeg je realizacija jedine pravednosti u globalizovanoj državi. U tom slučaju otpor Trećem ne bi ni bio moguć. Inače će u odnosu A i B uvek da postoji izvesna kontingencija.

„Pravo će biti činjenički stvarno samo u univerzalnoj i homogenoj Državi”⁵³, to je Koževljev stav koji se pojavljuje kao horizont kraja istorije. Odnosno, „postignuće *Rechtsstaat*, suprotno Hegelu, podrazumeva kraj (nacionalne) države”⁵⁴. Takođe, sve dok će postojati više država, intervencija Trećeg će uvek biti ograničena, jer će Treći biti optužen za pristrasnost. Istovremeno, ukoliko Treći može da nametne svoje odluke npr. u slučaju konflikta

---

⁵⁰ Howse, R. (2014), Alexandre Kojève, a Neglected Figure in the History of International Law, opiniojuris.org/2014/11/19/alexandre-kojeve-neglected-figure-history-international-law/ (poslednji pristup 2/25/2025).

⁵¹ Yang, Y. (2023). *Der historische Entwicklungsweg des Anderen. Überlegungen zu einer kritisch-humanistischen Version des französischen Anti-Hegelianismus von Kojève über Sartre bis zu Lévinas*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg, 135.

⁵² Nichols, J. H. Jr. (2007). *Alexandre Kojève. Wisdom at the End of History*. Lanham et alii: Rowman & Littlefield, 47–81.

⁵³ *Ibid.*, 138.

⁵⁴ Howse, R., & Frost, B-P. (2000). Introductory Essay: *The Plausibility of the Universal and Homogenous State*. U: A. Kojève, *Outline of a Phenomenology of Right*. Lanham: Rowman & Littlefield, 7.

između dve države, te dve države nisu „Država u pravom smislu reči”, te one „ne mogu da budu suverene Države”.⁵⁵

U stvari, čim se kroz Trećeg izvodi prevazilaženje neuporedivosti različitih pravnih sistema, već je u pitanju nagoveštaj *postnacionalnog* stanja i jurističkog jedinstva. Na delu je ovde i rasprava sa K. Šmitom. U univerzalnoj državi Treći je suveren – on donosi odluke ne samo u slučaju vandrednog stanja, već posreduje i neutralne odluke u pogledu razrešavanja konflikata.

„Kožev pokazuje kako liberalni konstitucionalizam ne može da se ostvari unutar države, slažući se sa Šmitom da sve dok je država suverena u njegovom smislu, konstituisana odnosima neprijateljstva prema drugim državama, postojaće personalistička dimenzija za sve, čak i u slučaju prividne vladavine prava, a Treći neće biti tek jednostavno 'nezainteresovan'”.⁵⁶

Dok Šmit poriče mogućnost Trećeg, za Koževa *apsolutni* Treći može da se ostvari u univerzalnoj transpolitičkoj državi gde je Treći „bilo ko“. Politika će u smislu Šmita nestati. Prema Koževu nepristrasnost s one strane (ne)prijateljstva moguća je tek u homogenoj globalnoj državi koja je i kraj istorije. U takvoj državi će možda egzistirati ljudi koji će odbijati pravni sistem mada neće predlagati novi koncept pravde (npr. marginalni kriminalci), ili će postojati impostori koji će se pretvarati da deluju u ime države (a zapravo nisu „nezainteresovani“), ali će postojati neutralni Treći koji će rešavati takve teškoće, oslanjajući se na sada već univerzalizovani ustav. Za Koževa je nepostojanje neprijateljstva *uvek već* ostvareni uslov Trećeg. *Naizgled paradoksalno, pravna neutralnost je moguća samo između političkih prijatelja*. Figura Trećeg kod Koževa predstavlja uvod u kosmopolitizam.⁵⁷

Kooperacija između Trećeg iz države A i B je nagoveštaj univerzalne države, jer će kroz saradnju nestati slučajne razlike između pojedinih pozitivnih prava, mada to ne podrazumeva harmoniju. *Drugim rečima, Treći je istaknuta figura u uspostavljanju svetske države*. Ali samo u slučaju ako se njegova vladavina ne uspostavlja tiranijski, nego uz uvažavanje postojećih razlika. Nije reč o „prijateljskom“ priznanju, nego o postepenoj konstituciji sveobuhvatne neutralnosti. Naravno, postoje opasnosti. Službenici mogu da budu impostori, tj. da deluju u skladu sa privatnim interesima, moguće

⁵⁵ Kožev, A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 437.

⁵⁶ Howse, R., & Frost, B-P. (2000). Introductory Essay: *The Plausibility of the Universal and Homogenous State*. U: A. Kojève, *Outline of a Phenomenology of Right*. Lanham: Rowman & Littlefield, 8–9.

⁵⁷ Ovcharuk, B. (2024). Impartial Third and Disinterested Judgment: Kojève and Arendt's cosmopolitan phenomenologies of human rights as a response to Schmitt. *Journal of International Political Theory*, 20(2), 140–160.

je da će delovati u interesu partikularne države: to je onemogućavanje autentičnog Trećeg.

Tendenciju univerzalne države možemo identifikovati, ona je „pokrenuta samom logikom prava“⁵⁸, tj. logikom Trećeg. Univerzalna država će biti pravi Treći ako se bude potpuno dezidentifikovala u odnosu na subjekta A, državu B, itd. Iz najuniverzalnije perspektive gledano: „tako treći koji stiče svest o antropogenoj borbi, stiče svest o činjenici da je tu reč o dužnosti, o dužnosti da se ostvari ljudsko negacijom prirode“⁵⁹. Međutim, nije reč samo o jednom apstraktnom principu, već i o trendu koji se otepljuje npr. u Evropskoj uniji – Kožev je bio jedan od njenih arhitekata.

TREĆI IZMEĐU ETIKE I PRAVA (Levinas)

„Ne gledajte ko je ko na sudu, saslušajte i maloga i velikoga, ne bojte se nikoga, jer je sud Božji, a stvar koja bi vam bila teška iznesite preda me da je čujem.“ (Ponovljeni zakon 1:17)

Figura Trećeg (*le tiers*) i za Levinasa predstavlja izvor konstitucije prava i pravедnosti. Ali Treći nije homogeni pojam, nego je ambivalentni karakter Trećeg, organski deo razumevanja prava i pravde. Primarno značenje Trećeg se odnosi na figuru koja ukida „intimnost“ asimetričnog odnosa između „ja“ i Drugog. Treći nije suplement u odnosu na izvornu „an-arhičnu“ relaciju i paradokse želje između dve osobe⁶⁰ već predstavlja novi horizont u odnosu na etiku. Naime, odgovornost prema Drugom je u stalnoj krizi ulaskom Trećeg: „Treći je drugi kao i bližnji, ali i jedan drugi bližnji i uz to jos bližnji drugoga a ne samo njemu sličan“.⁶¹

Moguće je, dakle, da se Treći pojavljuje posredstvom Drugog i kroz Drugog. Ipak, kada se „ja“ suočava sa Trećim, dovodi se u pitanje odgovornost prema Drugom. Preciznije, prvo nastaje umnožena odgovornost koja se ne može rešiti etičkim putem. Načelno treba obratiti pažnju na sve: treba se obazirati i na Drugi i na Treći – nemogućnost te vrste opšte i ekscesivne lične responzivnosti čini nužnom dimenziju s one strane etike. U stvari, ego

---

⁵⁸ Ovcharuk, B. (2024). Impartial third and disinterested judgment: Kojève and Arendt's cosmopolitan phenomenologies of human rights as a response to Schmitt. *Journal of International Political Theory*, 20(2), 140–160.

⁵⁹ Kožev, A. (1984). *Fenomenologija prava*. Beograd: Nolit – Službeni list SFRJ, 273.

⁶⁰ Referenca na autora.

⁶¹ Levinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen, 236.

je osuđen na *kolebanje* između Drugog i Trećeg (i potencijalnih ostalih)⁶², ali ponekad mora da bude posvećen Trećem. Ne postoji apsolutni „monopol“⁶³ Drugog, već samo pluralizam patnje.

Ne bi trebalo pogrešno razumeti numerički redosled – *Treći* ne sledi „nakon“ Drugog. Važno je naglasiti da odnos prema Trećem zapravo nije tek izvedena dodatna relacija, već u njemu postoji nešto *izvorno* i ireduktibilno. Po Levinasu:

„...budući da na svetu postoji više od dvoje ljudi, mi uvijek prelazimo s etičke perspektive različitosti na ontološku perspektivu totaliteta. Uvijek postoje najmanje tri osobe“⁶⁴.

Treći ima više značenja. *Treći* je i „treća osoba“ (*troisième personne*) koja posmatra iz neutralne pozicije, iz vidokruga univerzalnog razuma. Ali figura Trećeg nosi sa sobom i *illicité*, pojam kod Levinasa koji se odnosi na afenomenalne tragove Trećeg. *Treći* je ujedno i izvor jezika i politike, ali je *on i genuino mesto rođenja prava, zakona, institucija i pravednosti*. Ponekad se tvrdi da je figura Trećeg uslov mogućnosti svesti uopšte: „svijest nastaje kao prisutnost trećeg. (...) Temelj svijesti je pravda.“⁶⁵

Levinas sugerise *da je pravda kao horizont Trećeg mesto rođenja svesti kao takve*. *Treći* predstavlja *višak* u odnosu na intimnu relaciju između dva lica, te omogućuje neutralniju vrstu tematizacije (fenomena, bitka, značenja itd.), totalizirajuću otvorenost. Pravda zahteva re-rezentaciju, bivanje s one strane neposrednosti. Pravda ujedno pretpostavlja da će *Treći* donositi presude, ili će postojati odgovarajuće presude u pogledu Trećeg. Subjekat tih – neutralnih i nezainteresovanih – odluka je osuđen na ignorisanje individualnosti:

„...stoga je neophodno odmeravati, razmišljati, suditi, upoređujući neuporedivo. Međuljudski odnos koji uspostavljam sa Drugim, takođe moram da uspostavim sa drugima“⁶⁶.

---

⁶² O oscilaciji između etike i Trećeg kod Levinasa v.: Simmons, P. W. (1999). The Third. Levinas' Theoretical Move from An-Archical Ethics to the Realm of Justice and Politics. *Philosophy & Social Criticism*, 25(6), 83–104. O nemogućnosti razdvajanja onoga etičkog i onoga „političkog“ kod Levinasa v.: Fagan, M. (2009). The Inseparability of Ethics and Politics. *Contemporary Political Theory*, 8(1), 5–22.

⁶³ Peperzak, A. (1993). *To the Other. An Introduction to the Philosophy of Emmanuel Levinas*. West Lafayette: Purdue University Press, 168.

⁶⁴ Levinas, E., Kearney, R. (1986). Dialogue with Emmanuel Levinas', u: *Face to Face with Levinas*, ed. Richard A. Cohen. Albany: State University of New York Press, 21.

⁶⁵ Levinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen, 240.

⁶⁶ Levinas, E. (1985). *Ethics and Infinity: Conversations with Phillippe Nemo*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press, 90. O tome videti još: Scoralick, K. (2021). The Other, the Third, the Justice. *Ethics & Politics*, 23(1), 305–321.

U svakom slučaju, zbog figure Trećeg možemo govoriti o ograničenosti beskonačne odgovornosti prema alteritetu: pravda je „granica odgovornosti i nastaje pitanje: šta treba da činim na pravedan način?“⁶⁷ Dakle, s one strane recipročnosti i lične brige za Drugog. Nadalje, prema Levinasu, Treći nikada neće biti sposoban da u dubini razume asimetrični odnos između dve osobe – perspektiva anonimnog i opredmećenog Trećeg je nužno iskrivljena. Treći čak može da bude potpuno odsutan. Singularnosti se žrtvuju zbog univerzalnosti. Ali upravo zbog toga, te zbog ukidanja odgovornosti u *per definitionem* neetičkoj pravdi, uvek postoje momenti nasilja,⁶⁸ ali, (prividno) na paradoksalan način i težnje prema svetskom miru i humanitetu.⁶⁹ Nelična neodgovornost u uzvišenom smislu je zapravo prava odgovornost.⁷⁰ Nasuprot interpretacijama koje optužuju Levinasa za apsolutizaciju etike, Levinas tvrdi da „zakon/pravo ima prioritet u odnosu na dobročinstvo“⁷¹. Takođe, pravda mora uvek biti nepristrasna. „Ne gledajte ko je ko na sudu“ znači „ne gledajte lice Drugog“.

Treći indukuje jezik i politiku, ali se ujedno pojavljuje i horizont zajednice, države, institucija, normativnosti i zakona. Od značaja je da „nezamenljiva jedinstvo se održava protiv države kroz plodnost“, a pritom se Levinas poziva na „jednu dimenziju i perspektivu transcendencije“⁷². Za nas je najvažnija konstitucija prava i pravednosti. Levinas tvrdi da su pravednost i sud potrebni u trenutku kada se Treći pojavljuje.⁷³ Ovo ima neposredne posledice u pogledu filozofije prava. Kako Van Rermund piše: Treći je „povoljna tačka gledišta, mogućnost suđenja između strana koja su jedna drugoj prvo i drugo lice“. Nadalje, Treći ima

„...značajne implikacije za opis prava. Pojava 'trećeg' je i trenutak pojavljivanja principa prava: jednakost, izvesnost, svrsishodnost, zakonitost, predvidljivost, itd.“⁷⁴

---

⁶⁷ Levinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen, 236.

⁶⁸ Levinas, E. (1995). *Conversations with French Philosophers*. F. Rötzer, ed. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press, 59.

⁶⁹ Simmons, P. W. (1999). The Third. Levinas' Theoretical Move from An-Archical Ethics to the Realm of Justice and Politics. *Philosophy & Social Criticism*, 25(6), 93.

⁷⁰ Za jednu drugačiju analizu Trećeg „beskonačne odgovornosti“ v.: Nyusztay, I. (2015). Infinite Responsibility and the Third in Emmanuel Levinas and Harold Pinter. *Literature and Theology*, 29(2), 153–165.

⁷¹ Citirano prema: Bernasconi, R. (2014). The Third Party. Levinas on the Intersection of the Ethical and the Political. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 30(1), 78.

⁷² Levinas, E. (2006). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen, 269.

⁷³ Levinas, E. (1991), *Essai sur le penser-à-l'autre*. Paris: Grasset & Fasquelle, 221.

⁷⁴ Roermund, v. B. (2021). The Third Third: Levinas and „We“. *Ethics & Politics*, 23(1), 203, 212.

Ipak, u interpretacijama beležimo ambivalentnosti u pogledu pravne relevantnosti Trećeg. Primera radi, sugeriše se sledeće: „zakon *tertialité* (trećine) se razlikuje od zakona koji je u osnovi sudskih presuda“⁷⁵. Ili, rečima Žaka Deride,

„...ileitet trećeg, dakle, nije ništa manje za Levinasa nego sâm početak pravde, istovremeno kao zakon i izvan zakona, u pravu i s one strane prava“⁷⁶.

Prvo, setimo se formulacije prema kojoj je „Treći drugi kao i bližnji“, odnosno toga da se Treći često manifestuje kroz Drugog. To znači da se iz figure Trećeg ne mogu uvek izbrisati tragovi etičke relacije. Međutim, još važnije je da ako postoji nepravedna kolizija između jedne osobe i jednog formalizovanog pravnog sistema, čak i u tom slučaju će Treći biti izvor pravednosti, i to „s one strane prava“.

Treći je po mogućnosti *višak* u odnosu na nepravednost – njena transcendencija. Figura Trećeg je na delu u zakonima i pravu, ali ih ujedno potencijalno i nadmašuje. Drugim rečima, figura Trećeg za Levinasa ne podrazumeva mogućnost totalizacije, naprotiv, uvek predstavlja *višak* u odnosu na postojeće odnose.

Valja podsetiti da je judaizam kao i odgovarajući pojam zakona bio od odlučujućeg značaja za Levinasov pojam pravde. Neke primedbe upućuju na činjenicu da se iz pravednosti ne može izbrisati izvesna etička relacija i *vice versa*:

„...jer sama ljubav traži pravednost, a moj odnos prema bližnjem ne može ostati izvan granica koje ovaj sused održava sa raznim trećim licima“⁷⁷.

Levinas je napisao i sledeće: „u pravednosti rabina, razlika zadržava svoje značenje“⁷⁸.

ZAKLJUČAK

Mada pomenuti mislioci opisuju figuru Trećeg kao mesto rođenja prava i pravednosti, zajedničko im je da ne pripisuju „trećem“ samo jedno značenje. Kod Hegela je trijada opšta forma koja ima više uloga, Kožev kaže da su i sud i policija pojavni oblici Trećeg, kod Levinasa i jezik i politika pripadaju sferi

⁷⁵ Dostupno na: Rychter, E. (1998). *The il y a and illeity: Traces of Thirdness in Emmanuel Levinas's Ethical Language*. <https://open.icm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/139780e4-7f93-40b7-9f8d-5f2ae60796ff/content> (poslednji pristup 04/03/2025).

⁷⁶ Derrida, J. (1999). *Adieu to Emmanuel Levinas*. Stanford, California: Stanford University, 29.

⁷⁷ Levinas, E. (1990). *Difficile liberté*. Paris: Vrin, 34.

⁷⁸ Levinas, E. (1982). *L'au-dela du verset*. Paris: Minuit, 133.

Trećeg. Kod Hegela trijada može podrazumevati različita kretanja: sintezu, napetost i konflikt, itd. U njegovoj filozofiji prava (koja predstavlja pravo u širokom smislu, te postoji i ekspanzija subjekata⁷⁹) Treći može biti mesto konstitucije prava zato što predstavlja *potencijalno* „neutralnog” i „nezainteresovanog” aktera, dakle samostalnu instancu: to je odgovor na „čežnju za objektivitetom“. On nije samo sredstvo u posredovanju između već postojećih aktera, već više od toga, garant objektivnosti u modernom svetu određen subjektivnim pravima. Treći može ukinuti lošu beskonačnost osвете zato što je samostalan u odnosu na sukobljavajuće osobe A i B: i kod Koževa nema pravnog odnosa u slučaju vendete.

Prema Hegelu, sudska vlast „leži izvan onih sfera“, ona je „spoljašnja egzistencija“. Robustan običajnosni autoritet kažnjavalачke i druge pravednosti moguć je zato što Treći ne nastaje iz postojećih subjakata, nego podrazumeva nastanak autonomne institucije. Treći je neutralna instanca koja ukida „beskonačni oblik samosvesti“. Ipak, u Hegelovoj filozofiji prava Treći je integrisan na višem nivou, naime, u državi kao organizmu u kojoj su individualnost i običajnosna supstancijalnost „pomirene“. Tako je Treći bitna figura u koncepciji u kojoj se institucija subjektivnog prava uvažava, ali se ovo novovekovno polazište imanentno transcendirа pomoću volje koja se povezuje sa pravom.

Koževljeva fenomenologija prava obogaćuje analizu figure Trećeg na različite načine, počev od opisa zamenljivosti Trećeg do iznošenja mnogih primera. Njegova konceptualizacija Trećeg je *novum* u odnosu na Hegelovu filozofiju prava, jer *radikalizuje momenat neutralnosti*. Treći ne samo što je zamenljiv, nego može da bude „bilo ko“, a to podrazumeva univerzalnu varijabilnost koja će na kraju rezultirati i univerzalnom državom. Za razliku od Hegela, Kožev primećuje ograničenost prava i pravednosti unutar nacionalnih država. Univerzalna država shvaćena *à la* Kožev podrazumeva nemogućnost bekstva od suverenog Trećeg, ona je jurističko jedinstvo, kraj neprijateljstva i politička zajednica prijatelja koja će (prividno paradoksalno) biti uslov mogućnosti pravne neutralnosti. Ovde je pravna kooperacija između Trećih iz različitih država pripremanje terena za kosmopolitsku državu koja će biti *univerzalni Treći*. Pravo se diže do univerzalnog ranga. Postepenom eliminacijom impostora i partikularnih državnih interesa saradnja Trećih će omogućiti najautentičniju figuru Trećeg. Na kraju, Kožev naglašava da su moral i pravo potpuno odvojene sfere – u moralu nema Trećeg.

Levinas opisuje Trećeg kao aktera koji predstavlja izazov u odnosu na intimni odnos između dve osobe. Treći je prevashodno „znak pitanja“, granica prividno beskonačne odgovornosti – ne definitivno rešenje. U stvari, Treći se pojavljuje kroz Drugog, te nužno nosi u sebi tragove etičkog odnosa. Utoliko

---

⁷⁹ Za Hegela su i deca subjekti prava, Hössle, *Ibid.*, 21.

je Treći paradoksalna figura: zbog njega su potrebni pravo i pravednost, ali je on potencijalni višak i u odnosu na postojeće pravne sisteme. Za Levinasa pravo nije puki suplement u odnosu na etiku, već relativno samostalno polje, ali etika se ne može u potpunosti brisati iz prava. Sfera Trećeg je izraz potencijalnosti nasilja i homogenizacije, ali je ujedno moguća i pravednost u kojoj postoji autentični pluralizam, te „razlika zadržava svoje značenje“.

„Pravo s one strane prava“ (Derida) svesno je toga koje se singularnosti žrtvuju kada se „upoređuje neuporedivo“. Kod Hegela država na višem nivou realizuje integraciju individualnosti i supstancijalnosti, dok kod Koževa postnacionalna univerzalna država obezbeđuje kosmopolitsku pravednost autentičnog Trećeg. Za razliku od njih, Levinas predstavlja odnos između morala/etike i prava kao aporetičnu relaciju koja ne omogućuje niti potpunu sintezu ili integraciju, niti razdvajanje – kao da je reč o međusobno potpuno odvojenim sferama. Razlike imaju najvažniju ulogu kod Levinasa, najmanju kod Hegela. Osim primedbe o „nezamenjivoj jedinstvu koja se održava protiv države“, treba citirati i rečenice o napetosti između subjektivnosti i države iz *Totaliteta i beskonačnosti*:

„...tako se subjektivnost nalazi rehabilitovana u djelu istine, ali ne kao egoizam koji se suprotstavlja sistemu koji ga povređuje. Protiv toga egoističkog pretesta subjektivnosti, protiv toga protest u prvom licu – hegelijanski univerzalizam će, može, imati pravo. Ali, kako se mogu sa istom ohološću licu drugoga suprotstaviti univerzalni zakoni a da se ne ustukne pred okrutnošću bezlične pravde! I kako onda ne uvesti subjektivnost jastva kao jedini mogućni izvor dobrote?“⁸⁰

Da li to znači da Levinas protivreči primedbi o „zakonu/pravu koji ima prioritet u odnosu na dobročinstvo“? Ili je reč o aporijama koje se ne mogu rešiti.

LITERATURA

- Bruno, A. G. (2023). Quietism, Dialetheism, and the Three Moments of Hegel's Logic. U: Robb Dunphy & Toby Lovat, eds., *Metaphysics as a Science in Classical German Philosophy*. New York, NY: Routledge/Taylor & Francis Group, 315–338.
- Bernasconi, R. (2014). The Third Party. Levinas on the Intersection of the Ethical and the Political. *Journal of the British Society for Phenomenology*, 30(1), 76–87.
- Comay, R. (2011). *Mourning Sickness: Hegel and the French Revolution*, Stanford: Stanford University Press

⁸⁰ Levinas, E. (2006). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen, 268.

- Derrida, J. (1999). *Adieu to Emmanuel Levinas*. Stanford, California: Stanford University.
- Fagan, M. (2009). The Inseparability of Ethics and Politics. *Contemporary Political Theory*, 8(1), 5–22.
- Flechtheim, O. (1963), *Von Hegel zu Kelsen, Rechtstheoretische Aufsätze*. Berlin: Duncker& Humblot.
- Hegel, G. W. F. (1989). *Osnovne crte filozofije prava*. Sarajevo: „Veselin Masleša“ – Svjetlost.
- Howse, R. (2014). Alexandre Kojève, a Neglected Figure in the History of International Law, opiniojuris.org/2014/11/19/alexandre-kojeve-neglected-figure-history-international-law/ (poslednji pristup 2/25/2025).
- Howse, R., & Frost, B-P. (2000). Introductory Essay: *The Plausibility of the Universal and Homogenous State*. In: A. Kojève, *Outline of a Phenomenology of Right*. Lanham: Rowman & Littlefield, 3–27.
- Ihering, R. von (1872). *Der Kampf ums Recht*, Urheberrechtsfreie Ausgabe.
- Kervegan, J.-Fr (2013). Die Dialektik der subjektiven Rechte als Komponente der Moderne, in M. Dreyer, M. Forster, K.-U. Hoffmann/K. Vieweg (Hrsg.), *Die Bildung der Moderne*, Narr Francke Attempt, Verlag Gmb, Tübingen, 74–91.
- Kožev. A. (2012). *Nacrt za jednu fenomenologiju prava*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Kožev. A. (2016). *Pojam autoriteta*. Novi Sad: Akademaska knjiga.
- Levinas, E. (1982). *L'au-dela du verset*. Paris: Minuit.
- Levinas, E. (1985). *Ethics and Infinity: Conversations with Phillippe Nemo*. Pittsburgh, PA: Duquesne University Press.
- Levinas, E. (1990). *Difficile liberté*. Paris: Vrin.
- Levinas, E. (1991). *Essai sur le penser-à-l'autre*. Paris: Grasset & Fasquelle.
- Levinas, E. (1995). *Conversations with French Philosophers*. F. Rötzer, ed. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press, 47–63.
- Levinas, E. (1999). *Drukčije od bivstva ili s onu stranu bivstvovanja*. Nikšić: Jasen.
- Levinas, E. (2006). *Totalitet i beskonačnost*. Beograd: Jasen.
- Levinas, E., Kearney, R. (1986). Dialogue with Emmanuel Levinas', in *Face to Face with Levinas*, ed. Richard A. Cohen. Albany: State University of New York Press.
- McGowan, T. (2019). *Emancipation after Hegel*, New York: Col. University Press.
- McTaggart, J. E. (1910). *A Commentary of Hegel's Logic*. New York: Russell and Russell Inc.
- Menke, Ch. (2015). *Kritik der Rechte*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- Neuhouser, F. (2017). The Method of the Philosophy of Right, in *Hegel's Elements of the Philosophy of Right, A Critical Guide*, ed. D. James. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nichols, J. H. Jr. (2007). *Alexandre Kojève. Wisdom at the End of History*. Lanham et alii: Rowman & Littlefield.

- Nyusztay, I. (2015). Infinite Responsibility and the Third in Emmanuel Levinas and Harold Pinter. *Literature and Theology*, 29(2), 153–165.
- Ovcharuk, B. (2024). Impartial third and disinterested judgment: Kojève and Arendt's cosmopolitan phenomenologies of human rights as a response to Schmitt. *Journal of International Political Theory*, 20(2), 140–160.
- P. W. (1999). The Third. Levinas' Theoretical Move from An-Archical Ethics to the Realm of Justice and Politics. *Philosophy & Social Criticism*, 25(6), 83–104.
- Peperzak, A. (1993). *To the Other: An Introduction to the Philosophy of Emmanuel Levinas*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Roermund, v. B. (2021). The Third Third: Levinas and „We“. *Ethics & Politics*, 23(1), 203–220.
- Rychter, E. (1998). The *il y a* and illcity: Traces of Thirdness in Emmanuel Levinas's Ethical Language. <https://open.icm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/139780e4-7f93-40b7-9f8d-5f2ae60796ff/content> (poslednji pristup 04/03/2025).
- Scoralick, K. (2021). The Other, the Third, the Justice. *Ethics & Politics*, 23(1), 305–321.
- Siepp, L. (2014). *Anerkennung als Prinzip der praktischen Philosophie Untersuchungen zu Hegels Jenaer Philosophie des Geistes*. Hamburg: Felix Meiner Verlag.
- Stace, W. T. (1924). *The Philosophy of Hegel: A Systematic Exposition*. New York: Dover Publications.
- Villey, M. (1975). *La formation de la pensée juridique moderne*. Paris: PUF.
- Villey, M. (1980). La philosophie du droit de Hegel est-elle une philosophie du droit?. *Revue européenne des sciences sociales*, 18, 52(12), 118–129.
- Weisser-Lohmann, E. (2011). *Rechtsphilosophie als praktische Philosophie*. München: Wilhelm Fink.
- Xiaomang, D. (2022). *A New Exploration of Hegel's Dialectics III. The Three-Dimensional Structure*. London–New York: Routledge.
- Yang, Y. (2023). *Der historische Entwicklungsweg des Anderen, Überlegungen zu einer kritisch-humanistischen Version des französischen Anti-Hegelianismus von Kojève über Sartre bis zu Lévinas*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg.